

LUCYNA TOMCZAK

Uniwersytet Wrocławski

Ludowe nazwy ziemniaków i ich odmian

Ziemniak, czyli kartofel to, jak podaje Franciszek Sławski: „powszechnie dziś uprawiana roślina *Solanum tuberosum*; ‘jej jadalna bulwa’ od XVIII w., roślina znana już dobrze na dworze Jana III Sobieskiego, rozpowszechniona w czasach saskich [...] Roślina wraz z nazwą przyszła do nas z Niemiec, z niem. *Kartoffel*, co z dysymilacją t...t ≥ k...t ze starej formy *Tartuffel*, *Tartüffel* (wyjątkowo spotykanej i u nas w XVIII w. jako *tartofle*, zapożyczzonej z włos. *tartufolo* ‘truffla; kartofel’. Roślinę pochodzenia południowoamerykańskiego, przeniesioną z początkiem XVI w. do Włoch, nazwano z powodu podobieństwa bulwy dawną nazwą truffli. Włos. *tartufo*, *tartufolo* uważa się za kontynuację łac. *terrae tuber* dosłownie ‘ziemna cebulka, bulwa’” (SESł, II: 89)¹.

W *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego czytamy: „Kartofel, in. ziemniak 1. *solanum tuberosum*, roślina z rodziny psiankowatych (*solanaceae*), pochodząca z Ameryki Południowej, uprawiana ze względu na jadalne bulwy [...] 2. jadalna bulwa korzenia tej rośliny” (SJPDor, III: 588).

Bardzo interesująco, na szerokim tle historyczno-kulturowym dzieje tej najpospolitszej, ale i najcenniejszej rośliny, gdyż uchroniła od śmierci głodowej w ostatnich dwu wiekach wielu mieszkańców Europy, ukazuje Stefan Bratkowski (BraSk: 164). Autor ten pisze, że najpierw król Hiszpanii Filip II otrzymał skrzynię bulw z Ameryki, przywiezionych przez konkwistadorów, a „paczkę ich ponoć przesłał papieżowi. Ten dał trochę niderlandzkiemu kardynałowi” (BraSk: 164). Już w 1588 roku legat papieski we Flandrii jadał ziemniaki, które jeszcze przez długi czas były rarytasem na dworach magnackich. „Do Polski po raz pierwszy przyjechały [...] spod Wiednia. Król Jan posłał, jak wieść niesie, worek »amerykanów« swojej Marysieńce [...] Za Augusta II posypywano to... cynamonem i podawano jako deser” (BraSk: 164-165). Aż trudno dziś uwierzyć, że

¹ Zob. Wykaz źródeł.

wśród ludu uprawa ziemniaków szła bardzo opornie, choć na polecenie biskupów księży z ambon przekonywali do ziemniaków. „Chłopom wmówił ktoś, że te brudne bulwy ziemne wywołują gorączkę” (BraSk: 165), z czasem zaczęli je uprawiać, ale jedynie jako ‘karmę dla bydła’. Na dobre „rozprzestrzeniły się u nas jako nowinka protestanckiego pochodzenia. Od Sasów, którzy za czasów Augusta III sadzili je w ekonomicznych królewskich. Od sprowadzonych na Żuławy i do Wielkopolski Holendrów” (BraSk: 168). Postępowi magnaci również propagowali uprawę ziemniaków, m.in. Anna Jabłonowska pisała: „w ustawach dla swoich dóbr: ten pokarm zdrowy, w czasie, strzeż Boże, nieurodzaju, zastąpić chleb może” (BraSk: 169).

Jędrzej Kitowicz mógł już napisać: „Na końcu panowania Augusta III kartofle znajome były wszędzie w Polsce, w Litwie i na Rusi” (KitOp: 373-374), a w *Słowniku języka polskiego* Bogumiła S. Lindego czytamy: „Kartofel – z niem. *die Kartoffel*, czes. *brambor*, *zemče*, jabłka ziemne (ziemniaki), roślina bardzo pożyteczna i posilna. Żadnej zamorskiej rośliny tak nagle w Europie nie rozmnożono, jak kartofle, które z Ameryki pochodzą. Są czerwone i białe” (SJPLin, III: 325-326). Ta nagła popularność ziemniaka, którą zauważa B.S. Linde, nie ma jednak potwierdzenia w warstwie leksykalnej języka, gdyż jego słownik uwzględnia jeszcze tylko dwie nazwy: „ziemiak, ziemniak – jabłko ziemne, kartofel (niem. *Erdapfel*)” (SJPLin, VII: 1060) oraz „perki – u prostactwa kartofle” (SJPLin, VI: 195).

Późniejszy o pięćdziesiąt lat *Słownik języka polskiego* Maurycego Orgelbranda (SO) notuje czternaście nazw ogólnych ziemniaka, nieraz w wariantywnych postaciach: *balabany*, *bulby*, *gajdaki*, *gajdy*, *grule*, *harcaki*, *jabłka*, *kartofle*, *knule*, *płataki*, *perki*, *ziemiaki*, *ziemniaki*, *ziemne jabłka*; a także osiem nazw gatunkowych, często z ich opisem: *bliźnice* ‘bulwy wielkie, krwawe, oka liczne, smak odrażający (dla świń)’, *funtówki* ‘wielkie’, *glinki*, *grabówki* ‘wielkie okrągławe, żółte bulwy, we środku białe’, *marmurki*, *modraki* ‘bulwy podługowate’, *oczka*, *persaki* itp.

Wychodzący od 1900 roku *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza (SG) zawiera już przeszło 110 nazw ludowych ziemniaka i jego odmian, a wydawany w latach 1900-1927 *Słownik języka polskiego* (SW), którego jednym z autorów był także J. Karłowicz, pod hasłem *kartofel*, *kartofla* wymienia przeszło 130 nazw ludowych i prowincjonalnych ziemniaka i jego odmian. Pod tymże hasłem znajdujemy takie m.in. cytowane opinie: „Kartofle albo jabłka ziemne jest rośliną bardzo pożyteczną i posilną. Ład. Z kartofli robią krochmal i puder, ale jak pierwszy psuje bieliznę, tak drugi zapaskudza głowę [...] Pieką także ciasta różne i chleb z kartofli, ale nie każdy żołądek potrafi je strawić” (SW, II: 282). Słowa takie świadczą co najmniej o podejrzliwości potencjalnego konsumenta względem „obcej” jarzyny. Słownik ten w poszczególnych artykułach hasłowych zawiera około 150 nazw, co stanowi najliczniejszy i najpełniejszy zbiór², najczęściej opatrzone są kwalifikatorem: *rodzaj*, *odmiana*, *gwarowo*.

² Listę ponad stu nazw ludowych ziemniaka podaje Franciszek Majewski (Prace Filologiczne IV, Warszawa 1898), a uzupełnia je Lucjan Majewski (Prace Filologiczne V, Warszawa 1899) (za: SESI, II: 89).

Te właśnie nazwy będą charakteryzowane w dalszej części artykułu, wśród nich należy wyróżnić dwie grupy określeń ziemniaka: 1) regionalnych, ludowych nazw ogólnych, liczących dwadzieścia jeden form; 2) regionalnych, ludowych nazw odmian, rodzajów ziemniaka; jest ich około stu trzydziestu.

1. Ludowe, regionalne nazwy ogólne ziemniaka

Większość z nich występuje w licznych wariantach fonetycznych i rzadszych słotwórczych, co jest charakterystyczne dla słownictwa gwarowego, notowane są zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej (częściej). Świadczyłyby to o tym, że odnoszą się do bulwy rośliny, a nie samej rośliny (por. definicje słownikowe).

Arciak, arciok, arczak, arczok, harcak; jarczak; jarczok, karczochy, karczofle – formy te zostały przeniesione na *ziemniaki* z nazwy rośliny *karczoch* (*Cynara scolymus*) „podobnej do wielkiego ostu o jadalnych kwiatach”. Nazwa powstała przez kontaminację włoskich zapożyczeń: *carciofo* > stp. *karczof* i dial. *karciof* oraz dial. *articioco*, *arziocioco* > stp. *arciok* (SESł II: 75). W *Słowniku* Lindego czytamy: „Karciof, karczof, karcioch, karciok, karczoch – wł. *carciocco* i *articiocco* karczoki, arcioki – ‘ośet cudzoziemski, roślina b. smaczna, rośnie w ogrodach na dobrej ziemi” (SJPLin, II: 318), również w *Słowniku* Orgelbranda jest tylko to znaczenie, ale już w *Słowniku warszawskim karczoch* odnosi się także do ziemniaka. Można przypuszczać, że ta kontaminacja zapożyczeń, dokonująca się na poziomie leksykalnym, wzmocniona została pomieszaniem desygnatów – w staropolszczyźnie mało znanych, wręcz egzotycznych roślin, które kojarzono z Włochami dzięki królowej Bonie.

Efektom tej kontaminacji jest też duża liczba wariantywnych postaci, zwłaszcza nagłosowej sylaby – protetyczne *h-* i *j-* wielu nazw. Forma *karczofle* powstała również przez kontaminację wyrazów *karczoch* i *kartofle*.

Bałabaje, bałabajka, bałaboje, bałaban, bałabony, bałabun – nazwy najczęstsze we wschodniej Polsce, mogą pochodzić z tur. *bałaban* ‘gruby, grubas’ (SW). W niektórych regionach *bałaban* to także ‘wielki kartofel’, a w innych na drobne kartofle mówi się *bałabany*.

Bambry, bambery, bambury – od miasta Bamberg w Niemczech (SW).

Bandurki – od nazwy niemieckiego landu Brandenburgia (SW), choć są to daleko idące przekształcenia fonetyczne podstawy.

Bandz, bundz – od ukr. *bandz, bundz* ‘ziemniak’ (SW).

Barabola, barabule, garagole, maramony – zapewne przekręcenie nazwy *barabola* (SW) – od ukr. *barabola*, to może od Brandenburg (SW).

Brambor – od czes. *brambor, bandora* ‘kartofel’ od nazwy Brandenburg (SW), ale również podstawą może być Bamberg.

Bula, bulka, bulecza – od *bula* ‘kula’ (SW).

Bulba, bulbega, bulwa, bulewka, bylwa, gulba – od łac. *bulbus* ‘gałka’ (SW).

Gajdy, gajdaki, galdaki – może od gw. *gajdy* ‘grube a tłuste nogi’ (SW).

Głowczak – od ap. *głowa, główka*.

Grula, krapel, krompel, komper, kumper – to „pożyczka ze słowac. dial. *grumpla, krumpla* ‘ziemniak’. Podstawą jest jedna z niem. nazw ziemniaków *Grundbirne* dosłownie ‘gruszka ziemna’, dial. *też. Krum(m)birn*” (SESł, I: 360), nazwy najczęściej spotykane w południowej Polsce.

Jab(t)ka, jabcyska – według SW to obce zapożyczenie, por. niem. *Erdapfel* ‘jabłko ziemne’ (SJPLin). Wydaje się jednak, że o żywotności tej formy, pierwszego członu zestawienia, w pewnych regionach zdecydowało jej użycie metaforyczne ze względu na podobieństwo kształtu desygnatów – jabłka i ziemniaka.

Hardyburki, mandyburki – bardzo daleko idące przekształcenia formalne „zapewne od nazwy Magdeburg” (SW).

Hruszki, gruszki – od ukr., brus. *hruszka* ‘gruszka’, a to zapożyczone z niem. *Grundbirne* ‘gruszka ziemna’.

Kartofel, kartofla, chartofle, felki, hertofla, tartofle, tofle, tufle – o etymologii nazwy pisano wyżej, formy wariantywne *felki, tofle* utworzono przez mutylację i odrzucenie nagłosowej części podstawy *kar-tofle* > *tofle* oraz *karto-felki* > *felki* (SW). Aleksander Brückner uważa, że zapożyczyliśmy formę skróconą „narcyzową” *tufle* z niem. *Tüffel* (SEBr: 221).

Pantówki, pątak, pętówki – niejasne pochodzenie, może od stp. *pąc* ‘droga’, zdrobn. *pątka* dla nazwania „obcej” jarzyny, która do nas „przywędrowała” (?).

Perki, pery, pyrki, pyraki, pyry, perzaki, pyrzaki, pyrzoki – najbardziej rozpowszechniona regionalna nazwa ziemniaka (tylko ją notuje SJPDor), w licznych formach wariantywnych. Może wywodzić się od nazwy południowoamerykańskiego kraju Peru, jednej z ojczyzn ziemniaka, gdyż według *Słownika Orgelbranda* jest nią Chili (Chile).

Psianka, pszanka, pszonka, psinki – łac. *Solanum*, z rodziny *Solanaceae*.

Rzepa, rzepeczka – niejasne pochodzenie tej nazwy, może użycie metaforyczne, por. *jabłka*, albo podobna funkcja w systemie odżywiania.

Ziemniak, ziąmiak, ziemiak, ziemiak, zimiok, zimne jabłko – różne odmiany nazwy zapożyczonej z łac. *Terra tuber* ‘ziemna cebulka’, za pośrednictwem języka francuskiego lub niemieckiego.

Prawie wszystkie te nazwy są pochodzenia obcego, mniej lub bardziej zasymilowane przez nasz system fonetyczny. Najczęściej wchodziły do polszczyzny jako zapożyczenia z języka niemieckiego, nierzadko wtórnie za pośrednictwem innych języków słowiańskich, krajów sąsiadujących z Polską, np. *barabola* (ukr.), *brambor* (czes.), *grula, krapel* (słowac.) czy *hruszki* (ukr.). Sporo spośród nich pochodzi od nazw geograficznych, większości niemieckich, np. *bombary* < Bamberg; *bandurki, barabole* < Brandenburgia, *brambor* < Bamberg a. Brandenburgia, *hardyburki, mandyburki* < Magdeburg; *perki* < Peru. „Obca” jarzyna konsekwentnie określana była nazwą wzmacniającą tę obcość.

2. Ludowe, regionalne nazwy odmian ziemniaka

Najwięcej nazw regionalnych, ludowych ziemniaków powstało w drugiej połowie XIX wieku, wtedy też najszybciej rozprzestrzeniła się uprawa ziemniaków. *Słownik* M. Orgelbranda (1861) notuje tylko dziewięć takich nazw, a *Słownik warszawski* już około 130. Wydaje się uzasadnione pytanie, czy w odniesieniu do nich proces nominacyjny miał podobny charakter, czy podobne było pochodzenie tych określeń?

Liczną grupę, ale już nie największą, stanowią formy wywodzące się od nazw własnych obcych i rodzimych.

Od nazw obcych pochodzą:

amerykany, *ameryki*, *hameryki*, *jameryki*, *marykany*, *marysie* – od nazwy kontynentu, z którego pochodzą, zwraca uwagę ostatnia nazwa powstała przez asymilację leksykalną;

berlina, *berlinka* – od m. Berlin;

bochnery, *buchnery*, *buchnale* – ‘od Bochnera Sasa, który je przywiózł za Augusta III’;

francuzy a. *frejki* – od etnonimu Francuz;

morawiaki – od Moraw, nazwy krainy w Czechach;

moskale – od etnonimu Moskal, określenie mieszkańca Rosji;

olendry – od etnonimu Holender;

szwaby, *szwabki* – od etnonimu Szwab ‘mieszkaniec Szwabii’.

W większości są to przeniesienia etnonimów bezpośrednio wskazujące kraj, region, miasto czy kontynent, z którego przybyła dana odmiana.

Od nazw własnych rodzimych wywodzą się:

bytonie – od miejscowości Bytoń;

galicyjak ‘biały kartofel’ (SW) – od Galicji;

jakubki, *jakóbki* – od imienia Jakub, prawdopodobnie dojrzewały około św. Jakuba (25.07);

janki, *janówki* – od imienia Jan, ‘wcześnie dojrzewają, na św. Jana’ (SW);

krakowiaki, *krakusy* – od etnonimów krakowiak, krakus;

mazurki – od etnonimu Mazur a. nazwy krainy Mazury;

świętojanki, *świętojunki* – od święty Jan (24.06), ‘wczesne kartofle czerwone’ (SW);

warszawiaki – od etnonimu warszawiak.

Także niektóre z nich odsyłają bezpośrednio, np. *galicyjak*, lub za pośrednictwem etnonimów do regionów, z których się wywodzą. Bardzo interesujące są formy *jakubki*, *janki* i *świętojanki*, motywowane imionami pośrednio wskazują na istotną cechę tych odmian – tego, że dojrzewały bardzo wcześnie (24.06) i pozwalały zaspokoić głód, częsty na przednówku.

Najliczniejszą grupę stanowią nazwy odmian pochodne od apelatywów, głównie rodzimych. Apelatywnych nazw zapożyczonych jest tylko kilka: *bala-*

burki < ukr. *balaburka* (SW); *funtówka* ‘gat. wielkiej kartofli’ < niem. *Pfund* ‘miara wagi’ (SW); *gordzola* < ukr. *gordzola* (SW); *knole* a. *knule* < niem. *Knollen* (SW); *kobzale*, *kobzole*, *kobzalki* < słowac. ‘od podobieństwa gałki dolnej u kobzy’ (SW).

Najczęściej są to nazwy motywowane wyglądem zewnętrznym ziemniaka; decyduje:

a) kolor skórki – *buraczki*, *buraszki*, *buraki*, *boryszki*, *borzyszki*, *buryszki* ‘może od burej barwy’ (SW); *burki* < *bury* ‘ciemnoszary z plamami’ (SW); *cisy* ‘od barwy cisawej (kasztanowatej, czerwonawej, orzechowej, jasnogramatowej)’ (SW); *łaciaki* ‘z plamami, od łąta’ (SW); *marmolaki* ‘zniekształcenia od *marmur* < wapień biały a. różnobarwny’ (SW); *marmurki*, *modraki*, *modrzaki* < *modry*, gw. ‘niebieski, granatowy z odcieniami’ (SW); *moregi* a. *morągiele* < *morąg* ‘pręga, smuga na ciemnym tle’ (SW); *mordzaki*, *murdzaki*, *murdzki*, *murcki* < *murdzaty* ‘kropkowany, pstry, te są z czarniawą łupiną’ (SW); *myszki* ‘też prawdopodobnie od szaroburej barwy’; *różanki* ‘od różowy(?)’, *siwki* ‘modre pod skórką zwierchnią’;

b) kształt, wielkość – *cebulki*, *dudnice* ‘duże’ (SW); *gałuchy* < *gała* ‘narośl’ (SW); *grabówki* ‘o wielkich, okrągławych, żółtych bulwach’ (SO) < może od gw. *graba* ‘gruba’; *karbówki*, *karbóweczki* < *karb* ‘nacięcie’; *kulaski* a. *rożki* < gw. *kulas*; *oczka*, *paluszki* ‘podłużne’ (SW); *rachany* a. *rachuny* ‘mają wiele wyrostków’ (SW); *rapy* ‘z naroślami’ (SW); *rozkule* a. *rożkule* < gw. *rozkulnąć* ‘potoczyć się’ (SW); *rzewniaki* ‘z oczkami głębokimi, od rzewny, żaloszny, przejmujący’ (SW); *sinodołki* ‘może miały sine oczka?’; *sulki* ‘podłużne’ (SW) < *sulak* gw. ‘podłużny garnek’ (SG); *sztajfarki* < *sztajf*, gw. z niem. ‘prosto, sztywno’ (SW);

c) kolor mięszu – *bielasy*, *bieluchy*;

d) inne cechy – *bliźnice* < gw. *bliźniec* ‘bliźniak, może plenne?’; *cukry* ‘bardziej słodkie niż inne?’; *glinki* < *glina*, gw. ‘każdy rodzaj ziemi’; *jarówki* < może od stp. *jar* ‘wiosna’ a. *jary* ‘jasny, czysty, wczesny’; *pośpiechy* < ‘pośpieszać, a więc wcześniej dojrzewające?’; *rychlaki* ‘wcześnie dojrzewające, od *rychły*’ (SW); *sutki* ‘od *suć* gw. sypać’ (SW), czyli sypkie?

Nazwy o niejasnym pochodzeniu – *charany* a. *charony*, *dabery*, *glicery*, *kamizelki*, *kokoszki*, *kołtuny* a. *królaki*, *makudry*, *maślaki*, *nuchle*, *partówki*, *parzochy*, *podbuczki*, *ruśniaki*, *skibiaki*, *snoflaki*, *tywki*, *urany*.

Wiele z nich sugeruje metaforyczne użycie apelatywów, np. *kamizelki*, *kokoszki*, *kołtuny* czy *maślaki*.

Wykaz źródeł

BraSk – Stefan Bratkowski, *Skąd przychodzimy? Opowieści z drugiego kwadratu*, Warszawa 1975.

KitOp – Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów...*, Kraków 1925.

SEBr – Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1974.

- SEŚI – Franciszek Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1958-1965.
SJPDor – *Słownik języka polskiego*, pod red. Witolda Doroszewskiego, t. III, Warszawa 1961.
SJPLin – Bogumił S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. III, Lwów 1954.
SG – Jan Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Warszawa 1900-1911.
SO – *Słownik języka polskiego*, wydany przez Maurycego Orgelbranda, Wilno 1861.
SW – *Słownik języka polskiego [tzw. warszawski]*, pod red. Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego, Władysława Niedźwiedzkiego, Warszawa 1900-1927.